

вернулись домой. Более 14 тысяч воинов-каракалпакстанцев за боевые заслуги были отмечены боевыми государственными орденами и медалями, 20 каракалпакстанцев стали героями Советского Союза, 6 – полными кавалерами ордена Славы. На прифронто-

вых тыловых работах были задействованы свыше 25,5 тысяч человек, более 75.400 молодых парней и девушек выполняли свой гражданский долг на других участках войны. В тылу от холода, голода, эпидемии умерли 90 тыс. человек [10:408].

Литература

1. Халмуратов А. Ел ағасының екінші өмірі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2005.
2. ЦГА РК, ф. 322, оп.1, д.794, л.134, л.12.
3. Сарыбаев М.К. Политика хлопковой монокультуры Советской власти в Каракалпақстане и ее последствия (1917-1990 гг.). – Ташкент: Изд-во Национальной биб.-ки Узбекистана им. Навои, 2008.
4. Тангирбергенова К. Хлопководство Каракалпакии в условиях военной перестройки. // Вестник ККО АН РУз, 1992, №2. – С.34.
5. Allamuratov G.S The Daily Life of Karakalpakstan in the Years of the Second World War. // Science and Education in Karakalpakstan. Karakalpak State University named after Berdakh. – Nukus: 2018. № 1. Т. 95.
6. ЦГА РК, ф. 1, оп.37, д. 59, л. 31.
7. Алламуратов Г.С. Жизнь и труд сельского населения Каракалпақстана в годы второй мировой войны. // «Қубла Арал бойы тарихы хәм археологиясы изертлеўлерде» республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкіс: 2022. –С. 89.
8. / «Советская Каракалпакия», 1944, 23 декабря.
9. / «Советская Каракалпакия», 1945, 19 август.
10. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). 2-китоб. – Тошкент, «O'zbekiston», 2019.

РЕЗЮМЕ. Мақола иккинчи жаҳон уруши йилларида Қарақалпоғистон қишлоқ аҳолисининг аҳволи ва фаолиятига бағишланган. Архив материаллари ва нашр этилган манбалар асосида мобилизация жараёнлар, аграр соҳадаги ўзгаришлар ҳамда аҳолининг меҳнат ҳиссаси таҳлил қилинган. Аёллар ва ёшларнинг ишлаб чиқариш жараёнига жалб этилиши, эвакуация қилинган аҳолига кўрсатилган ёрдам масалалари алоҳида ёритилган. Тадқиқот Қарақалпоғистон захира ишларининг ўзига хос жиҳатларини очиқ беради ва унинг СССР умумий ғалабасига қўшган ҳиссасини намоён этади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу положения сельского населения Каракалпақстана в годы Второй мировой войны. На основе архивных материалов и опубликованных источников рассматриваются мобилизационные процессы, аграрные преобразования и трудовой вклад крестьянства в обеспечение фронта и тыла. Особое внимание уделено вовлечению женщин и молодежи в производственный процесс, а также социальной поддержке эвакуированных граждан. Исследование позволяет выявить региональные особенности функционирования народного хозяйства Каракалпақстана и оценить его значение в общей системе тыла Советского Союза.

SUMMARY. The article examines the situation of the rural population of Karakalpakstan during the Second World War. Based on archival materials and published sources, the study analyzes mobilization processes, agricultural transformations, and the labor contribution of peasants to supporting the front and the home front. Special attention is given to the involvement of women and youth in production activities as well as social assistance to evacuated citizens. The research highlights the regional specificities of Karakalpakstan's wartime economy and assesses its role within the broader Soviet home front system.

QARAQALPAQSTANNIŇ SOCIAL-EKONOMIKALIŇ HÁM EKOLOGIYALIŇ RAWAJLANIŇW TARIYXINDAĖI AYIRIM BAĖDARLARI

N.R.Djumageldiev – *tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*
Ajiniyaz atındaĖi Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: Orol dengizi, ekologiya, yashil iqtisodiyot, iqtisodiy-ijtimoiy, YAHM.

Ключевые слова: Аральское море, экология, зеленая экономика, социально-экономический, БПИ.

Key words: Aral Sea, ecology, green economy, socio-economic, GRP, gross domestic product.

Kirisiw. Ózbekstan Respublikası gárezsizlikke eriskennen keyin Qaraqalpaqstan Respublikasınıń siyasiy, sociallıq-ekonomikalıq turmısında reformalar baslandı. Atap aytqanda, Qaraqalpaqstan RespublikasındaĖi sociallıq-ekonomikalıq hám ekologiyalıq jaĖdaydı jaqsılaw boyınsha kompleksli ilajlar ámelge asırıldı, nátiyjede insan salamatlıĖı ushın qáwıp joqarı bolĖan aymaqlarda qorshaĖan ortalıq sapası hám ekosistemalar turatqlılıĖı jaqsılandı. Haqıyqatında da, ekologiyalıq qáwıp-qáter hám mashqalalardı qarsı uzaqtı gózlep qabıl etilgen bul kompleksli ilajlar ekologiyalıq qáwipsizlikti saqlaw hám ekologiyalıq qáwıp-qáterlerdiń aldın alıw, olardı saplastırıwdıń áhmiyetli strategiyalıq baĖdarların belgilewde úlken áhmiyetke iye [8]. Sonday-aq, bazar qatnasıqların rawajlandırıwǵa qaratılǵan Qaraqalpaqstan

ekonomikasınıń tiykarın hár qıylı túrdegi mülk qurawı, mámleket tutınıwshılardıń huqıqınıń ústinligin esapqa alıp, ekonomikalıq jumıs, isbilermenlik hám miynet etiw erkinligi, barlıq mülk túrleriniń teń huqıqlılıĖın hám huqıqıy jaqtan teńdey qorǵalıwın kepillew haqqında sóz etiledi [12].

Usı waqıtqa shekemgi QaraqalpaqstandaĖi bazar qatnasıqlarındaĖi jedel ózgerisler, salıq siyasatın reformalaw, tábiyiy, materiallıq-texnikalıq resurslardan nátiyjeli hám aqlıǵa muwapıq paydalanıw, tábiyattan paydalanıwda ekonomikalıq mexanizmdi jetilistiriwge baĖdarlangan byudjet jámi dáramatlarında resurs hám mülk salıǵınıń rolin arttırıw sharayatlarında bul baĖdardaĖi jumıslardı basqıshpa-basqısh engiziw ayrıqsha orın iyeleydi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Qaraqalpaqstan Respublikası Ózbekstannıń tiykarǵı regionlarınan biri bolıp esaplanadı. Sebebi, ol keń aymaqa iye hám mámlekettiń basqa aymaqlarına salıstırǵanda maydanı boyınsha birinshi orında turadı jáne qolaylı geografıyalıq jaylasıwı hám Aral teńiziniń bir bólegine, úlken tábiyy mineral resurslarǵa, sonday-aq, xalıq tıǵızlıǵı eń tómén orınǵa iye bolǵan aymaq bolıp esaplanadı. Respublika awıl xojalıǵı resursları, miynet potencialı, óndirislik infrastruktura, jol, transport hám injenerlik-kommunikaciya tarmaqları menen támiyinlengen. Bulardıń barlıǵı birgelikte regionnıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwına óz tásirin kórsetpekte [1, 2, 3].

Awıl xojalıǵın rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bul egislik maydanlarına túpkilikli strukturalıq ózgerisler kirgiziw zárurlıǵı názerde tutılǵan. Olar tómendegiler: hár bir rayon hám fermer xojalıǵına differenciyalastırılǵan qatnas, tábiyy, klimat hám ekologiyalıq sharayatlardı esapqa alıw, suw resurslarınan paydalanıwdıń innovaciyalıq texnologiyalarına ótiwin ámelge asırıw hám jer potencialı sapasın arttırıw jumısları menen tiykarlanadı [5, 12].

Bizge belgili, Ózbekstan Respublikasınıń belgilengen ekonomikalıq strategiyasında, tiykarınan, xalıqtıń eń zárur shiyki zatlarǵa bolǵan talabın jáne de tolıq qanaatlandırıw wazıypası ayrıqsha áhmiyetke iye. Usı strategiyanı ámelge asırıwda, atap aytqanda, Qaraqalpaqstan Respublikası awıl xojalıǵı óndirisin bunnan bılay da rawajlandırıw máselesine tiykarǵı itibar qaratılǵan. Bul máselede, Ózbekstan Respublikasındaǵı jer fondınıń 37 procentten aslamı, tábiyy ot-jem jerleriniń 48,5 procenti, suwǵarılatuǵın egislik maydanlarınń 20 procentten aslam maydanları jámlengen. Bulardıń barlıǵı Qaraqalpaqstanda eleǵe shekem paydalanılmaǵan úlken óndirislik maydanlar – rezervler bar ekenliginen derek beredi [9].

Qaraqalpaqstan aymaqlarında jaylaw sharwashılıǵı dástúriy bolǵan rayonlarda qoylar sanınıń artıwı menen barlıq waqıtta da jaylawlardıń ot-jem sıymılıǵın arttırıw ilajları ámelge asırılmaǵan, salı jetistiriwshi rayonlarda bolsa awıl xojalıǵı eginleri, egislik maydanlarınń kóbeyiwi hám eginlerdi suwǵarıwda suw resursları menen támiyinlenbegenligi anıqlandı. Qaraqalpaqstan ekonomikasına salıstırǵanda quramalı bolmaǵan keńisliktegi strategiyalıq baǵdarlar nátiyjesinde awıl xojalıǵı tarawı quramında monokulturalıq baǵdarǵa ótiw processleri, yaǵniy paxta jetistiriw, regiondaǵı hádden tis suw tamtarislıǵı sharayatında, máselen, suwdı kóp talap etetuǵın eginlerden gúrish monokulturalıq baǵdarǵa ótkerilgen [11].

Rásmiy basılımlarda, Qaraqalpaqstanda xalıqtıń tábiyy ósiw processlerinde belgili bir respublika ishindegi aymaqlıq differenciyalasıw bar bolıp [11, 12, 13], bul bolsa respublikanıń ekologiyalıq ortalıǵı hám sociallıq-ekonomikalıq sharayatlarındaǵı ayırmashılıqlarǵa tiykarlanǵanlıǵı atap ótilgen [8]. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıwdıń tiykarǵı maqseti bul Aral teńiziniń qurıwı menen baylanıslı bolǵan awır ekologiyalıq sharayatlarda jasap atırǵan xalıqtıń turmıs dárejesin kóteriwden ibarat. Ózbekstan Respublikası tárepinen Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rawajlandırıwda tereń oylanǵan ilajlar, basqıshpa-basqısh ámelge asırılǵan reformalar nátiyjesinde Qaraqalpaqstan agrar aymaqtan sanaatı rawajlanǵan, sociallıq-ekonomikalıq hám transport-kommunikaciya infrastrukturası rawajlanǵan aymaqa aylanıp barmaqta [6].

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń “jasıl ekonomika” principleri [1] tiykarında rawajlandırıw ushın bir qatar ilajlardı ámelge asırıw zárur. Birinshiden, qorshaǵan ortalıqtı basqarıwdan ekologiyalıq-ekonomikalıq basqarıwǵa ótiw: eger birinshi kózqaras maqsetlerdi belgilew, sonıń ishinde, sheklewler hám olardı ámelge asırıw ushın tiykar sharayatlardı menen baylanıslı bolsa, ekologiyalıq-ekonomikalıq basqarıw olardı sheshiwdiń eń nátiyjeli usılların tańlaw imkaniyatın beredi [15].

Ekinshiden, xalıqaralıq standartlardı [10] jáne de jedel engiziw hám olar tiykarında qorshaǵan ortalıq, xalıqtıń turmısı hám densawlıǵına zıyanlı tásir etiwshi ónimlerdi ekologiyalıq sertifikatlastırıwdı ámelge asırıw; aymaqlarda kárxana hám shólkemlerdiń qorshaǵan ortalıqtı basqarıw sistemasın engiziw; qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw tarawındaǵı jumıslar hám xızmetlerdi orınlawda xızmetkerlerdiń mamanlıǵın arttırıw. Úshinshiden, kárxana xızmetiniń ekonomikalıq ólshemi tek rentabellik emes, al onıń ekonomikalıq xızmetiniń ekologiyalıq nátiyjelerin pul kórinisinde májbúriy esapqa alıw bolıwı kerek [7]. Tórtinshiden, mámleketlik ekologiyalıq hám ekonomikalıq basqarıw usılların hám qurallarnı optimallastırıw, ekonomikalıq tásir etiw qurallarnıń nátiyjeliligini kúsheytiw. Bunnan tisqari, qorshaǵan ortalıqtı qamsızlandırıw hám pataslanıw huqıqları menen sawda etiw mexanizmlerin islep shıǵıw hám engiziw, tábiyy resurslardan aqlǵa uǵras paydalanıw hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵawdı xoshametlew usılların qollanıwdı keńeytedi [14].

Dáslepki maǵlımatlarǵa bola, 2025-jıldıń yanvar-mart aylarında Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha jalpı aymaqlıq ónimniń kólemi aǵımdaǵı bahalarda 9 798,8 mlrd. sumdı quradı hám 2024-jıldıń yanvar-mart aylarına salıstırǵanda 4,3%ke ósti. JÍÓ deflyacion indeksi 2024-jıldıń yanvar-mart ayları bahalarına salıstırǵanda 107,2 %ti quradı. Ózbekstan Respublikası boyınsha jalpı ishki ónimniń qalıplesiwinde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń úlesi 2,9%ke jetti [4].

1-keste. Qaraqalpaqtannıń sırtqı sawda aylanısı (2023-jıl) [4]

	Mln. AQSH dolları	Ósiw páti, %te	úlesi, %te
Qaraqalpaqstan Respublikası	29,0	86,9	100,0
Nókis qalası	183,2	80,3	3 55,7
rayonlar:			
Ámiwdárya	11,8	211,2	3,6
Beruniy	7,6	48,5	2,3
Bozataw	1,3	153,5	0,4
Qaraózek	7,1	23,9	2,2
Kegeyli	5,1	81,4	1,5
Qońırat	10,9	190,9	3,3
Qanlıkól	11,4	119,6	3,5
Moynaq	17,5	88,3	5,3
Nókis	5,6	205,5	1,7
Taxiyatas	12,7	88,2	3,9
Taxtakópir	0,6	36,5	0,2
Tórtkul	22,8	110,1	6,9
Xojeli	9,8	237,2	3,0
Shımbay	9,8	193,8	3,0
Shomanay	2,8	283,6	0,9

Respublika sırtqı sawda aylanısı quramında eń joqarı úlesti Nókis qalası 55,7% úles penen 183,2 mln. AQSh dolların, eń tómén úlesti Taxtakópır rayónı 0,2% úles penen 0,6 mln. AQSh dolların quradı [4].

Ğárezsizlik jıllarında respublikada sociallıq tarawlardıń rawajlanıwına itibar kúsheydi. Qaraqalpaqstan Respublikası xalqı sanı XXI ásir baslarında 1,5 mln adamǵa jetti. Qaraqalpaqstanńıń suverenli jańa dáwirinde agrar sektorǵa da ayrıqsha itibar qaratıldı. Sebebi ekonomikanıń agrar sektorın rawajlandırıw, mashqalaların sheshiw, Qaraqalpaqstanńıń bazar ekonomikasına ótiwdegi pútkil strategiyasınıń sheshiwshi buwını bolıp esaplanadı. Bul awıl xojalıǵınıń respublika ekonomikalıq hám sociallıq turmısındaǵı rolinen kelip shıǵadı. Awıl xojalıǵı respublika turmısın támiyinlewdiń tiykarı, sanaatıń jetekshi tarmaqların rawajlandırıwdıń, sonday-aq, eksport resursları hám valyuta túsimleriniń eń áhmiyetli dáreklerinen bolıp tabıladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, keyingi jılları mámleket tárepinen ámelge asırılǵan reformalar Qaraqalpaqstanńıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwı ushın tiykar jarattı. Álbette, bul processlerge bir qatar mashqalalar, sonıń ishinde, ekologiyalıq jaǵdaydıń awırılalıwı da óziniń unamsız tásirin etpekte.

Qaraqalpaqstan ekonomikasınıń barlıq tarawlarında, sonıń ishinde, agrar tarawda strategiya hám ideologiyanı bırıqulla belgilep berdi. Bul tiykarǵı wazıypanı ámelge asırıw usılları tiykarında byudjetti qarjılandırıw sxeması, resurslardı maqsetli bólistiriw, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstandı ekonomikalıq rawajlandırıwdıń ulıwma baǵdarlaması názerde tutılǵan. Nátiyjede, izertlew jumısında atap ótilgenindey, kóplegen obyektiv progressiv baslamalar, hádiyseler kúsheyip ketti, biraq, aqıbetinde, olar pútkil awıl xojalıǵınıń keskin krizisine aylanganlıǵı belgili boldı.

Ádebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 2-декабрдаги «2030 йилгача Ўзбекистон Республикасининг «яшил» иктисодиётга ўтишига қаратилган ислохотлар самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-436-сон Қарори.
2. Речь Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева на Внеочередной сессии Жокаргы Кенгеса Республики Каракалпакстан, 02.10.2020.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по комплексному социально-экономическому развитию Республики Каракалпакстан на 2020-2023 годах» от 11 ноября 2020 г., №ПП-4889.
4. Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi. – Uzstat. Qoraqalpog'iston Respublikasi ijtimoiy iqtisodiy holati – Yalpi hududiy mahsulot. 2025.
5. Асадов Х. Современные тенденции экономического развития регионов Узбекистана. // Экономика Центральной Азии. 2020. №4(3). – С. 251-262.
6. Беркинов Б., Сабурова Н. Современное состояние и перспективы социально-экономического развития Республики Каракалпакстан. // Экономические отношения, 2022. Т. 12. №1. – С. 85-98.
7. Гирусов Э.В. и др. Экология и экономика природопользования. – Москва: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.
8. Кайпназаров А.Ш., Джумагельдиев Н.Р. Некоторые аспекты исследований проблем обеспечения экологической безопасности региона приаралья в годы независимости Узбекистан. // Вестник КГУ им. Бердаха, №4(63) 2023. – С. 261-264.
9. Мирзиёева С. Анализ опыта Узбекистана по разработке стратегий развития страны и регионов. // Управленческое консультирование. 2019. №3. – С. 49-61.
10. Пашков Е., Фомин Г., Красный Д. Международные стандарты ИСО 14000. Основы экологического управления. – Москва: Изд-во стандартов, 1997.
11. Умаров Е., Серикбаев М. Аральское экологическое напряжение и его влияние на социально-экономическую и демографическую ситуацию сельской местности Республики Каракалпакстан. // www.allbest.ru.
12. Усманов З., Ниязов М. Приоритетные направления развития промышленности в Республике Каракалпакстан // Экономика и бизнес: теория и практика, 2015. №8. – С. 127-131.
13. Утемурастов М. “Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ташиқил топишининг назарий, тарихий, сиёсий - ғоявий асослари” / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ҳ.Бобоев. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2005.
14. Хорунжая Т.А. Методы оценки экологической опасности. – Москва: «Экспертное бюро», 1998.
15. “Uzbekistan’s Green Energy Strategy,” UNDP хисоботи, 2024.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Қорақалпоғ'истоннинг ијтимоий-иқтисодий ва экологик ривожланish жарайонлари hamda ијтимоий hayotdagi o'zgarishlarning tarixiy tahlili natijalari keltirilgan. Bozor munosabatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan Қорақалпоғ'истон иқтисодийotining negizini turli shakllardagi mulk tashkil etadi, iste'molchilar huquqlarining ustuvorligini hisobga olgan holda davlat iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены результаты анализа процессов социально-экономического и экологического развития Каракалпакстана и исторического анализа изменений в общественной жизни. Основой экономики Каракалпакстана, направленной на развитие рыночных отношений, является собственность в различных формах, с учетом приоритета прав потребителей, государство гарантирует свободу экономической деятельности, предпринимательства и труда, равноправие и равную правовую защиту всех форм собственности.

SUMMARY. The article presents the results of an analysis of the processes of socio-economic and ecologic development of Karakalpakstan and a historical analysis of changes in social life. The basis of the economy of Karakalpakstan, aimed at the development of market relations, is the property in various forms, taking into account the priority of consumer rights, the state guarantees freedom of economic activity, entrepreneurship and labor, equal rights and equal legal protection of all forms of ownership.